

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՍ

Յուսկարդի գրապետեգիտ, նական Պրոֆէսոր Գուլիէլմ Լայտի այս նշանաւոր երկասիրութիւնս, զոր Արևելեան — Լատին — Բնկերոշքնուն համար գրեց, արդէն իսկ տարիներով առաջ լոյս տեսած էր. բայց յաւին 1885-6 Լայքքիկի վերջին տպագրութեան համբաւը մեծապէս հնչեց բովանդակ եւրոպիոյ և այլոց աշխարհաց գիտնական շրջանին մէջ, իբրև մի նոր երկասիրութիւն բազում ձրիւք կատարեալ: Ուստի ուսումնասիրաց ընկերութիւնք փութացին մեծաւ ծափահարութեամբ և հրաւիրեցին լինել ինքեանց կաճառակից. հմտագոյնքն անգամ յետ աշաւուրջ քննութեան՝ մեծի կարեւորութեան և դրուատեաց արժանաւոր գործ մի լինել վճռեցին: Բաց աստի գոյր և այլ իմն պատճառ կարևոր և յորդորիչ նուիրել այս յօդուածս այդ մեծանուն հեղինակին և իւր չքնաղ երկասիրութեան, ծանօթացնելով զայն ազգիս. այսինքն են նորագոյն և օգտաշատ տեղեկութիւնք՝ զորս ՚ի մէջ այլոց, ընծայէ մեզ հեղինակս՝ Լայաստանի և Հայաստանեայց հին վաճառականութեան, պատմութեան և աշխարհագրութեան մասին: Այս վերջին տեսութեամբս ես ուղղակի կը ցանկայի հետաքրքրուիլ և հետաքրքրել զայս. բայց որպէս զի այդ կարևոր գործոյն գէթ ստուերագիր մի գծեմ և հրաւիրեմ զմերայինս յընթերցումն նորին, պատշաճ համարեցայ նախ ընդհանուր հայեացք մի տալ անոր վրայ:

Գրուածն կը բաղկանայ երկու մեծ հատորներէ քառաձալ, մաքուր, գիւրընթեռնելի տպագրութիւն ՚ի գաղղիա. բնէն բարբառ: Առաջին հատորն՝ երկու պարբերութեանց և ժամանակի բաժնուած է: Ա. Պարբերութիւնն կը սկսի ՚ի մեծամեծ արշաւանաց՝ ցիւաչակիրս, և իւր մէջ կը բովանդակէ Յուստինիա, նոս կայսեր և իւր յաջորդաց ժամանակամիջոցն, իսլամի երևնալէն ցսկիդքն իսլակրաց — Արաբացիք և անոնց երկրին վաճառաշու ուղիներն — Յոյնք — Ռուսիա և Սկանաւինաւիա — Տուրառընդ Արաբացիս և ընդ Բիւզանդիոն — Գերմանիա — Գաղղիա — Իտալիա և Հրեայք: — Իսկ Բ. Պարբերութիւնը կը սկսի Արևելից վաճառականութեան զարգացմամբն, և կը բովանդակէ՝ տուրեւառիկ գաղթականաց հաստատութիւնն յԱրևելս — Ասորիքի իսլակրաց վիճակներն՝ իւրեանց հաստատութեան առաջին դարուն մէջ — իսլակրաց վիճակաց մէջ եղած վաճառական գաղթականութիւնները — իսլակրաց վիճակներն՝ Արևելից վաճառականութեան տեսակիտովը նկատեալ — Բիւզանդիոն՝ իմններեանց և Անգելեանց հարստութեան ժամանակ — Լատին տերութիւնք — Ասորիքի իսլակրաց վիճակներն իրենց հաստատութեան Բ դարուն մէջ — Կիպրոս կղզին՝ իսլակրաց վիճակներէն առաջ ունեցած դրութեամբ նկատեալ — Փոքր Հայք՝ իրենց մերձաւոր և բարեկամական յարաբերութեամբք ընդ վիճակս իսլակրաց — Մահմետական Ասորիք իսլակրաց վիճակներէն վերջ ունեցած

կացութեամբը նկատուած — եգիպտոս — Արեւելից վաճառականութեան զարգացումն՝ ասիական աշխարհաց թոյլտուութեամբը՝ ԺԿ — ԺԻ դարուն վերջը — Արեւելից մերձաւորագոյն ընթացք վաճառականութեան — Բուլղարիա և փոքր Ասիա Տաճկաց։

Երկրորդ հատորն ևս երկու պարբերութեան ժամանակի բաժնուած է։ Առաջինը կը պարունակէ Արեւելից վաճառականութեան զարգացումը ասիական կողմանց թոյլտուութեամբն — Արեւելից վաճառականութեան նախկին ընթացքն՝ ի Միջերկրեայ — Կիպրոս — Եգիպտոս և Ասորիք — Բացումն նորանոր գծերու ի ձեռն թաթարաց — Մոնղոլ թաթարաց երևումն — փոքր Հայք՝ իբրև նախադուռն կեդրոնական Ասիոյ — Պարսկաստան — Հնդկաստան — Պոնտոսի հիւսիսակողման գաղթականութիւնը — Կեդրոնական Ասիա և Չինաստան։ Իսկ Բ. Պարբերութիւնն Միջերկրեայց վաճառաշահ ազգաց անկմամբն կը սկսի, յորում Ասիոյ ներքին և արտաքին ճանապարհները կը գոցուին և փոքրագույնը ձեռքով նոր ուղի մը կը բացուի. կը բովանդակէ Պալքանեան թերակղզւոյն Օսմանցի, Յոյն և փրանկ ազգաբնակութիւնը — փոքր Ասիա Տաճկաց — Տրապիզոնի թագաւորութեան վերջի տարիները — Պոնտոսի հիւսիսակողման գաղթականութեանց վերջը — Կիպրոս, Եգիպտոս և Ասորիք — Հնդկաստան — Կեդրոնական Ասիա, Չինաստան և Պարսկաստան — Վերջին երկու արկածներն և Բորզուգուցոց ի Հնդկաստան մտնելն և Օսմանցոց Եգիպտոսի տիրապետելը։

Յաւելուած մի ևս կայ ի վերջկոյս Բ. հո. որ այս ամենակարեւոր իրաց վրայ կը խօսի, այսինքն են Արեւելից և Արեւմտից մէջ փոխանակելի վաճառք — Գերիք — Բնածին և արուեստական բերք — Յաճախորդութիւն տուրեւաւորութեան Արեւելից — Ցանկ մի յատուկ և հասարակ անուանց ամենայն իրաց՝ որք այն երկասիրութեան մէջ կը պարունակին։

Բոլոր այս նիւթերս, զոր ես հարեանցի յիշատակեցի, կորովամիտ հեղինակը խորին և ընդարձակ տեսութեամբ հետազօտած է. լրջօրէն ուսումնասիրած է դարուց և ժամանակաց տուրեւաւորութեան շարժումները, նաւարկութեան կաղմակերպութիւնը, ցամաքային և ծովայած գծերու նրբաշաւիղ ցանցերը, վաճառատանց, մաքսատանց և հարկաց եղանակն և օրէնքները։ Արդ, որչափ որ միջնադարեան վաճառականութեան և վաճառուց վրայ ունեցած ծանօթութիւննիս սակաւ է և միջին, այնչափ ևս նա իւր լուսաւոր հանճարով պայծառ նկատեր է և պարզեր իրմէ առաջ եղած ազգաց թերութիւնը. իմաստասիրած է անոնց պատմութիւնն և աշխարհագրութիւնն, աւանդութիւն և զտվորոյթս. մանր զրն ներով արքունի դիւաններն և մատենադարաններն՝ անբաւ նիւթեր ի լոյս բերած է ի խաւարէ։ Չէ մարթ մի առ. մի յիշել այն ամենազգի անուշահոտ և խնկաբոյր նիւթերը, ներկերն և բժշկական բոյսերը՝ զորս ածէին յԱրեւելից յԱրեւմուտս. բայց աւելի քան զայս հետաքրքրական են մեզ նախկին ճարտարարուեստից արտադրութեանց վրայ տուած տեղեկութիւնքը։ Հին վաճառաշու գծերը՝ նորոց հետ բաղդատելով, և նորանոր հանգուցից և տեղեաց յայտնութեամբ աստի և անտի ազգի ազգի յարաբերութեանց զօդի՝ դեւրոպ ընդ Ասիոյ կը կապէ, գոգցես իմն ի լուսատիպ պատկերի՝ այնպէս կը կենդանագրէ զանոնք ընթերցողաց առաջին։ Արդ ինչպէս կենդանագրի վրայ նայողը կը թուի զնոյն ինքն տեսնել զկենդանի անձնաւորութիւնն, այսպէս ևս կրնամ ըսել այս գրուածս ընթերցած ժամանակ, կարծէք թէ իրօք այնքան բազմահոլով դարուց և ժամանակաց բացակայութենէ ձայն տալով՝ զան և անցանեն զինի միտիանց ազգք և աղինք, իրենց յատուկ տարազութ և երանգով. աստի կարաւանք և ուղտ երամակը երկայնաշար կ'ընթանան ի ցամաքի, և անտի նաւը պարզելով ի.

րենց գողալիր առագաստները կը վար-
գին 'ի ծով և 'ի գետս: Մէկ կողմէն
զէնք և ղինուորութիւնք ահեղ բանա-
կաց, և գունդագունդը արշաւանք բար-
բարոս ժողովրդոց՝ պատերազմաց և
արեան գետեր կը վազցընեն, լի աղէ-
տիւք և աւերածովք, իսկ միւս կողմէն
ճարտարութիւնն, յամբնթաց քաղա-
քականութիւնն և քրիստոնէութիւնն
անոնց աւերակացը վրայ նոր կեանք
կը ծնանին և նորանոր քաղաքներ կը
կանգնեն: Արշաւանք թաթարաց, թըր-
քաց, Արաբացւոց և Օսմանցւոց, քաղա-
քային վարչութիւն արեւելեան և արեւ-
մտեայ պետութեանց, խաչակիր զօրաց
դիմեցմունք և կրօնք՝ հրաշալի կերպով
կու գան 'ի հանդէս յերկասիրութեան
աստ Պ. Հայտի, և իրենց զօրեղ ազ-
դեցութեամբ կը խօսին և կը գործեն
Արեւելից վաճառականութեան վրայ,
Ուրախակից կը լինիմ գիտնական հե-
ղինակին՝ զի քաջիկ յաջողած է և իւր
նպատակին հասած: Իւրաքանչիւր ազգ-
և ժողովուրդ ունի աստ իւր սեփական
մասը: Հետզհետէ կ'ենեն կը կանգնին
Տրապիզոնի, փոքուն Հայոց, Կիպրոսի,
Անտիոքայ և Երուսաղեմի թաղաւորու-
թիւնները և դարձեալ կը խոնարհին
'ի գլորումն և յանկումն: Հանրապե-
տութիւնք վենետիկոյ, Գենուայի, Բի-
զայի, փորթնտիոյ և այլն, իրենց նորա-
խայծ զօրութեամբն և իմաստուն վար-
չութեամբը գողցես իմն դաշն կռնելով
ընդ Պոսիդոնի՝ իրենց ծովայած տոր-
միդներով կը տարածուին կը բռնեն
թաթարաստանի և Ղրիմեան թերա-
կղզւոյն խորերը: Յամաքի վրայ բա-
ցուած կը տեսնուին մերթ մանուածա-
պատ և մերթ շիտակ ճանապարհներ,
որք 'ի Տրապիզոնէ կը ձգուին մինչև 'ի
Հնդկիս: շահալաճառ մարդկութիւնն
ընկերութեանց բաժնուած՝ կը շահա-
տակի ընդ ծով և ընդ ցամաք՝ բիւր
արկածիւք բաղդին. անտուտ կը տա-
նին և կը բերեն արեւելեան և արեւ-
մտեայ աշխարհաց բազմազանձ վա-
ճառքը, որով կը ճոխանան նաև քա-
ղաքք Եւրոպայ և հոյակապ ապարան:

Ներ և գմբէթք 'ի վեր կը բարձրանան,
Ողին իսկ աննկուն Ովկիանու և մըրը.
կաց՝ որ սպառնայր Գամոնէսի կլանել
զամենայն, հուսկ ուրեմն կը խոնարհի
կը նուաճի ընդ իշխանութեամբ Լուսի-
տանացւոց և Սպանիացւոց. Գլուխն-
Բարեյուտոյ և անծայրածիր պարիսպք
Չինաստանի՝ կը բացուին և կը գո-
ցուին առաջի բազմամբոխ վաճառա-
կանաց, ոչ միայն կորստական գան-
ձուց երկրի, այլ և բանին կենաց և ան-
գին մարգարտին. և ոսկւոյ, արծաթի
և պատուական ականց հետ՝ կը փայ-
լին նաև լուսափայլ հանճարներ: Մար-
կոյ — Բօլոյ, Մարին — Սանուտոյ, Բեկո-
լոգդի, Լանճէյէ և այլ ճանապար-
հորդք, ասիական աշխարհաց վրայ
անհատնելի գիտութեան բովեր կը
բանան հետազայից, և աւանդութիւնս
ազգաց կը մատակարարեն: Լէոնա-
տոյ — տա — Վինչիի պէս եղական մըտ-
քեր, իրենց կրակոտ և ճոխ երևա-
կայութեան թեւերուն վրայ յեցած կ'ել-
լին կը բարձրանան Տաւրոսի ամպա-
խաղաք բարձրութեանց վրայ և մերթ
կ'իջնեն կը խորասուզին Կիլիկիոյ ան-
մատոյց քարանձաւաց մէջ, իւրեանց
արուեստին և հանճարոյն հրաշակերտ-
քըն անմահացնելու համար: Միով բա-
նիւ, բազմահմուտ հեղինակն՝ իւր այս
գրուածով ուղած է ժամանակին քա-
ռահողով անւոյն վրայէն դարեր և ժա-
մանակներ առջնէն անցընել իրենց
քաղաքային, կրօնական, տնտեսական,
պատմական և աշխարհագրական յե-
ղափոխութեամբք. յորում մարդկու-
թիւնն 'ի կանգնել իւրում և յանկանել
միշտ յաղթական կը հանդիսանայ: Ո՛ր-
քան գաղտնիք, քանի յիշատակարանք
և որպիսի հնութեան գանձեր, որք
ցարդ յանձնօթի կային, նա քննելով
և ստուգելով՝ 'ի վեր հանած է. քանի
քանի մթութիւնս նախընթաց հեղի-
նակաց լուսաւորած է. սրբայր կնճառ-
ներ լուծած և ենթադրութեան անէակ
ծննդոց՝ իրական գոյութիւն զգեցու-
ցած է: Արուեստական և բնածին բե-
րոց ծնունդն և տեղիքը, գնոց անելն և

նուազեին, հարկաց և մարսից կրած փոփոխութիւնքն հանդերձ իրենց պատճառներով, դրամոց և կշռոց և չափուց տեսակներ և գործածութիւնն առ այլ և այլ ազդինս, զայս ամենայն արդարեւ արժան էր ինձ ուսումնասիրել. բայց յօգուածս չի ներեր. ուստի ընթերցողաց թողով զայն ամենայն, ես Հայաստանի վերաբերեալ մասին մէջ միայն կ'ամփոփեմ իմ տեսութիւնս:

Արդէն իսկ ծանօթ է մեզ 'ի պատմութենէ, թէ անդատին 'ի վաղ ժամանակաց' կային Արեւելից վաճառականութեան նաւարկելի գծեր, որոնք կը կապէին զՊոնտոսիս և զՀայս, Աքսոսի և Կասպից ծովեզերեայ աղբաբնակութեանց հետ, որոնք այս ծովէն ելելով կը բարձրանային յԵրասխ գետ, անտի 'ի փասիս և ապա 'ի Սեւա ծով. և թէ Հեփեսթաղաց և այլ սկիւթական արչաւանաց պատճառաւ Պարսիկք գոցեցին զայն. բայց յետոյ այլ և այլ պատճառներ յաջորդելով՝ դարձեալ բացին: Սակայն հեղինակս աստ կարևոր իրողութիւն մի կը յայտնէ և կ'ապացուցանէ թէ Յուստինիանոս կայսեր ժամանակ երասխական հովտէն անցանող այդ գիծն 'ի փոքր Ասիա տանելու համար, ձգուեցաւ յԱրտաշատ անդր, որուն կը հաղորդէին և իրան: Բիւզանդական տէրութիւնն պարսիկ արքայից արքային հետ յարմարցուց որ զԱրտաշատ, զՄծբին և զԿալինիկոն ցուցնէ իրեն իբրև զլիաւոր վաճառատեղի, յորս Պարսկաստանէ եկած բերքը պիտի վաճառուէին Բիւզանդացուց, Այս շահաստաններէս առաջինը, կ'ընդունէր իւր մէջ 'ի Հնդկաց և 'ի Պարսից արտադրուած մետաքսը և զայլ վաճառս: Պրոկոպիոսի վկայութիւն իսկ և 410ին հրովարտակն կը ցուցնեն մեզ՝ թէ արդարև Արտաշատ էր ոչ միայն իբրև միակ տեղի Պարսից հիւսիսակողման վաճառուց, այլ նոյն իսկ Հնդկաստանէն և 'ի Պարսից եկած աղնիւ վաճառուց փոխանակութեան: Աստի մարթ թէ դուշակել թէ Արտաշատ այնպէս շուտով չթողաւ լքաւ՝ Դունդ

պայծառանալով, ինչպէս կը կարծուի, այլ նոյն իսկ վեցերորդ և եօթներորդ դարուն բարգաւաճ էր վաճառականութեամբ, թէ վերոյիշեալ վկայութեան պատմական նշանակութիւն տանք:

Ա. հտ. էջ 44 և 45 կը նկարագրէ զԱրզն, զԷրզն-Ռում և զՏրապիզոն իբրև հինաւուրց և կեդրոնական շահաստաններ յարուն, յորս կը յաճախէին Հայ, Տաճիկ և Յոյն վաճառականներ և վաճառք, բայց 'ի մասնաւորի ճամկաւոր դիպակք, ըստ վկայութեան Մատեան և Խոգաշլի: Կարնոյ հնագոյն անուան հետ՝ կը տեղեկացընէ զընթերցողս նաև այն քաղաքին և Արզնի վաղնջական արարուածոց:

Սակայն առաւել քան զառաջինս՝ փոքրիկ և աննշան Արտասուլջ վրայ տուած տեղեկութիւնքն հետաքրքրական են: Կոստանդին Պէրփեռուսինի չորոյս գետի վրայ յիշած քաղաքն՝ Արտասուլջ էր՝ կը հաստատէ հեղինակս, և կ'ապացուցանէ թէ յարուն ամենամեծ ամրոց և վաճառատեղին էր: Հոն կը դիմէին հարաւային գծով Հայոց և Ասորուց, իսկ հիւսիսէն իւրերիոյ, Ապաղիոյ և Տրապիզոնի և Կոքքիսի բազմաթիւ վաճառականները, բայց թէ Գրուզիոյ այս քաղաքս վերոյիշեալ աղբերէն որուն կը վերաբերէր՝ այս որոշելը գտուար է: այսքան յայտնի է թէ մերթ Բագրատունեաց և մերթ Վրաց իշխանաց մէջ մրցանաց ոսկեայ խնձոր մի էր:

Ռուսիոյ և Սկանտինաւիոյ Արարացուց հետ ըրած տուրևառութեան վրայ խօսելով (հտ. Ա. յէջ 59) կը յիշէ այդ աղբաց քաղաքներէն դուրս՝ նաև Սամանիտեայց և Խորասանու իշխանութեան շահաստաններ, Սմիլադք, Բուխարա, Շօշ, Բահլ, Էնտէրապ և Խորասան յիշ դարուն, սակայն այս ամենէն ալ աւելի Հայաստան (Մեծն) կը ներկայանայ մեղի, կ'ընէ նա, մասնաւորապէս Պարտաւի դահեկանաց արարուածովքն՝ որ 'ի նահանգին Արանի: Այս մեծ ուշադրութեան և խորին հետազոտութեան արժանաւոր իրողութիւն մի

է. բայց կը ջախնք որ հեղինակն իւր լուսութեամբ այն դահեկանաց դաղտնիքն անլուծանելի կը թողու : Ինչ կերպով արդեօք այդ արաբական դահեկանները կը ներկայացընեն զՀայս, արգեօք այն երկրի իշխանաց կամ շահաստանաց նշանադրոյմներն իւրենց վերայ բերելով, թէ Արաբացւոց Մեծին Հայոց հետ ունեցած առևտրական գաշինքներն յայտնելով. այս բանս քննութեան կը կարօտի, և գուցէ կարելի լինի Պարտաւի դահեկանաց քննութեամբ՝ Բաղրատունեաց դահեկաններու պակասութեան խորհրդաւոր հանգոյցը լուծել :

Մի և նոյն հատորին 365-372 յէջս կը նկատէ զՓղըր Հայս՝ խաչակրաց վիճակաց հետ ունեցած մերձաւոր և բարեկամական յարաբերութեամբը : Ազգային նիւթոց ամփոփութեան համար, զորս գուցէ իւր նպատակէն օտար համարած է հեղինակն՝ կը սօխպէ զմեզ դիմել առ բազմագանձ Սիւռնակն Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի, յորում՝ իբրև զշիթս անձրեաց ընկղմին յովկրան, սակայն իւր աւանդածներն իսկ ոչինչ ընդհատ լրջօրէն քննուած, ճիշդ և ըստ ամենայնի մեր վստահութեան արժանաւոր իրեր են : Ըստ կարծեաց հեղինակիս, առաջին խաչակրաց զալստենէն քիչ առաջ Հայ ժողովրդեան մեծ թագմառքին մի արդէն իսկ գաղթեր էին եփրատայ վերին ափունքէն և կիլիկիոյ հիւսիսակողման լեռանցը մէջ ամրացած էին Յունաց տիրապետութենէն վախնալով և իրենց ազգայնութիւնը պահպանելու նպատակաւ, որոնք շուտով յամրոցեան իջնել և տարածուիլ նաև յի ստորին գաւառս նորին և հուսկ կանգնել Ռուբինեանց թագաւորութիւնը, մասամբ միով՝ ճարտար վարչութեամբ, իսկ մնացածը՝ զինու զօրութեամբ : Հեղինակին զՀայս խաչակրաց զալստենէն քիչ առաջ գաղթել տայն ի կիլիկիա՝ Ռուբինեանց մասին միայն հասկընալու է. որովհետև Բագուռնիք, Արծրունիք, Հեքմեանք, Նաքսևանյէ լեանք, Ասկուռսեանք, Մոլեռնեանք

և Ապրիսանք զարով իսկ առաջ հաստատուած էին անդ և կիլիկիան առանձին զղեկաց : Թամին 970-990 այնքան բազմաթիւ էին Հայք ի կիլիկիա, մինչև խաչիկ Կաթողիկոս եպիսկոպոսութիւնս ևս հաստատեց ի Տարսոն, ի Սելինոնդ և յԱնտիոք և « յամենայն գաւառսն յայնոսիկ », ըստ վկայութեան Ասողկայ : Իսկ Այրիվանեցի ժամանակագիրն մեր կ'աւանդէ թէ ի սկիզբն ժդարուն (900-910) և Արք յիսուն իշխանք Սամնցի նեղեալք ի Թրքաց՝ գնացին ի կիլիկիա, և Աստուծով տրեցին սակաւ սակաւ » : Սակայն ըստ իս, հաւանական է կարծել թէ մասն մի անգղստին ի Զ և յէ դարէ, որպէս և յաւուրց անտի և ի սերնդոց Հայկազունեաց և Արշակունեաց՝ հաստատեցան անդ և աճեցան : Վերոյիշեալ Հայ ցեղերու ծագումն ի կիլիկիա՝ տակաւին խորհրդական հանգուցով մի ծրարեալ կը համարի մեծանունն Հ. Ղեւոնդ Ալիշան. ուստի հարկ կը համարիմ հրաւիրել զհմուտս ազգային պատմութեան, ուսումնասիրել զնոսին : — Դառնանք վերստին ունել զթեւ աւանդութեանց հեղինակին :

Նա խորհրդով իմն փոքր Հայոց վաճառական յարաբերութեանց և այլ բարեմասնութեանց վերայ խօսելէն առաջ, անդէն և անդ մեր ուշադրութիւնը կը դարձընէ այն ամենայն բարեաց արժանաւոր հեղինակին, այն ինքն է մեր Ղեւոն Բ. վրայ, զոր և կ'անուանէ « Բարեբաւստ և յաջողակ զինուորապետ, հիմնադիր և քաղաւոր և նորա կառոյց քաղաւորութեան (1187-1219) », կեդրոնական Սիւրյ քրիստոսադասան ժողովրդոց հզօր պաշտպան, գիտակ իւր անձնական բարեմասնութեան այլ և խիզախ և պերճ ի բարձրութեան իւրում մեծամեծաց առջև :

Արդ, համոզուելու համար թէ հեղինակս արդարև Ղեւոնի լայնատարր սըրտին և Հայոց յայնժամու կացութեանն և արևմտեայն մերձենալու պատճառին խորը թափանցեր է, բաւական է անոր հետեւեալ խօսքերը մէջ բերել.

« Իւր հայրենակցաց բազմութիւնն ևս տեսնելով լեւոն՝ իմացաւ քաջ թէ ոչ այն ազգին փորձով տեսնուած քաջութիւնն և ոչ իսկ երկրին անմատոյց լեւոնները, որք զայն կը շրջապատէին՝ կարող են յարատեւ և բաւականազօր պատուար լինել. ուստի անձին և յաջորդաց համար պէտք կը զգար սերտ միութիւն մի հաստատել արեւմտեան տէրութեանց և Ասորիքի գաղթականանութեանց հետ, այլապէս իշխանաց և միանգամայն բիւզանդական կայսերաց գէժ դնելու համար »։ Հեղինակին այս համառօտ՝ բայց ծանրակշիռ խօսքերը մեղքիբրեւ վճռական հերքումն կը համարինք այն կարծեաց, որով յաճախ կը մեղադրուին լեւոնեանք առ Ղաթինս ունեցած մերձաւորութեան ազդեալ։ Յետ որոյ համառօտիւ կը բովանդակէ այս մեծ թագաւորիս մեծագործութիւնքն և բարեկարգութիւններն, որով մուտ գտաւ արեւմտեան վաճառականութիւնն 'ի թագաւորութեան փառքուն հայոց և իւր զարգացման վերջին ծայրը վերամբարձաւ։ Այս երկիրս, որ Աղեքսանդրեկի ծոցին արեւելեան եզերքէն կը հասնէր մինչև Սագալիոյ խորշը, ամենէն աւելի դիպողագոյնն էր վաճառականութեան։ Ո՛րքան մեծ, հարուստ և գեղեցիկ ներկայացուցած է զմեր փոքրիկն Հայակիլիկիա իւր խաղաղ նաւահանգստօք, յորս իրաւամբ բարձր 'ի գլուխ պանծացին յընկացս այնքան դարուց հուշակաւորքն Այսա, և Կոսիկոս։ Յայնժամու Տարսոնը կը նկարագրէ իբրեւ մի այլ քաղաքամայր ծովու, որոյ ալիքներն այս օրուան պէս աւազուտ անապատի մէջ ամայի թողած չէին զայն, այլ իւրեանց յարաժամ ծփանաց հետ՝ բազմութիւնս ևս բեռնաբարձ նաւուց ածէին և տանէին՝ բիւր բարօրութիւնս նմա աւետելով։ Կիւզնոս՝ որ այսօր աւազակուտով մը խցած է իւր աղբերակն և Պերսեփոնէի նման ընդ սանդարապետս մտրոհհետ կը թափառի, միջին դարուն նա ինքն ճեմա առեալ կարկաշատահ վտակօքն իւրովը իբրու յաւերժարսամբը Պոսիդոնի, այն քաղաքի միջէն կ'ընթանայր։ Ստանա և Մոպսուեստ՝ նաւարկելի ուղիներով կը քաջընէին զվաճառա իւրեանց 'ի ծովանդր։ Իսկ Սիհան և Զահան՝ հասարակաց գետախառնորդով մը կու գային 'ի համարոյ միմեանց և իրենց կը հրաւիրէին գնաւ ազգաց։

Հայակիլիկիա՝ Ասորիքի և Փոքրուն Ասիոյ մէջ ձևացած անկեան գաղաթը գտնուելով՝ գողցես իմն 'ի բնէ սահմանուած էր անթիւ կարաւաններու և անցք բանալ։ Յամաքային ուղի մը, կ'ըսէ հեղինակս, ձգուելով յԱսորիքէն յիկոնիոն և անտի 'ի Կ. Պօլիս, որոյ հետ կը հաղորդէին աստի Եփրատայ գծերն, իսկ անտի Արաբիոյ ուղիները՝ կը կտրէր զՓոքր Հայս ամբողջ երկայնութեամբը։ Իսկ 'ի Հալէպէ և յԱնտիոքէ եկած կարաւաններն՝ Պէյլանայ կապանէն կ'ելլէին յԱղեքսանդրեկ, Այս քաղքէս քանի մի մըն հեռի գէպ 'ի հիւսիս կը քացուէր Բորդէյոյ (Դուռն), հայ մարտից զխաւոր տեղին. մարմարեայ մեծայաղծ դրամք միով՝ որոյ մնացորդքն դեռ կը տեսնուին ցարդ, կը գոցէր բովանդակ կըրծին անցքը, և անտի փախուստ տալն անկարելի էր։ Այս պահակս որչափ որ օտարածնաց համար անձուկ և խիստ թուէր, նոյնչափ ևս Հայակիլիկիոյ թագաւորութեան գանձուց ընդարձակ մուտք կը բանար։ Աստի կարեն ընթերցողը գուշակել թէ որչափ միկոն ոսկի կը տեղային ամ յամէ, երևակայելով մտօք անկէց անցնող վաճառուց և վաճառականաց աներևակայելի բազմութիւնն։ Սակայն հայ հանճարն որպէս զի իւր բերքերնչևս դիւրաւ արտադրէ և արտաքուստ եկածն իւր մէջ ծաւալէ, այս գոնէս մասնաւոր ուղի մը բացած էր գէպլի Մոպսուեստ, յԱտանայ, և այլն, որ Կիւշէ-Ռոդազէն անցնելով կը կտրէր իՏուրոսի շղթաներն։ Այս ճանապարհիս վրայ կը բարձրանայր իւր անմատոյց գրեկով մեծագործ ամբողջ Կուկլակայ, որ Հայոց սահմանադրուելու կը պահ-

պանէր թրքաց արշաւանքէն. աստ ևս մաքսատուն մի կար: Այսպէս ուրեմն այս և նախայիշեալ ուղիները կը ձգէին 'ի Հայս անբաւ քանակութիւնս և տեւակս վաճառուց, որոց մեծագոյն մասն կու գայր 'ի կեդրոնական Ասիոյ: Հեղինակն կը տարակուսի որոշել արդեօք ասիական եթէ տեղական վաճառուց համար աւելի կ'ընթանային աստ վաճառականք արևմտեայց. սակայն ուրոյակի կը ցուցանէ թէ այս երկրիս մէջ շատ ծաղկած էր բամբակի մշակութիւնն և թէ նա առաջին տեսակ նիւթեր կը մատակարարէ վաճառակաւնութեան: Փոքուն Հայաստանի բուրդն և այծեմազն ամէն կողմէն կը փրնտուէին, վերջինը իւր երկայնութեան և տոկոնութեան համար՝ թանկագին գաւառիկներ (մաղեղէն կերպաններ) յօրինելու կը ծառայէր: Միտս յատուկ կերպով բանուած մուշտակներ կը հանէր 'ի վաճառ. Տաւրոսի բովերը զանազան մետաղներ կ'արտադրէին՝ յորս նշանաւոր էր երկաթն. Գահն կիրիկոյ՝ իւր կոյս անտառներովն՝ առատ փայտ կը պատրաստէր 'ի վաճառ. իսկ դաշտայինն՝ ցորեն, գինի, չամիչ, և այլն. բայց 'ի սոցանէ մեծարդի էին յաշս օտարաց նաև ձիք և ջրիք Հայաստանի: Ա. հտ. յէջ 435, հեղինակն յիշէ յամին 1277 Միքայէլ Բաշէլօղ կայսեր առ վենետիկան գաղթականս չընորհած տեղիքն՝ ընդ որս էր և թեսաղոնիկէի Հայոց հին եկեղեցին: Այս բանիս պատճառը նա չի զուրցեր, բայց մեզ համար կարէ պատմական մեծ նշանակութիւն ունենալ. ուստի և իրաւամբ հետեւեալ հարցերս է մեզ յարուցանել. արդեօք մինչև ճ.ր կը հասնէր այդ և նման եկեղեցեաց հնութիւնն 'ի թեսաղոնիկէ. յորոց և ինչ պարագայից մէջ շինեցաւ. Հայք որ ժամանակամիջոցին սկսան հաստատուիլ աստ, և որքան էին. ինչ պատճառաւ Հայոց ձեռքէն հանուելով վենետիկեաց տրուեցաւ: Այս եկեղեցիս՝ իմ կարծիքով այն ժամանակէն 'ի վեր Հայոց կը պատկանէր, մանաւանդ թէ

այն հայազգի գաղթականները շինեցին, զոր Յուստինիանոս և անոր յաջորդ հայազարմ կայսերք աւերիչ քաղաքականութեամբ մի Հայաստանէն հանեցին զՀայս հետզհետէ բիւզանդական կայսրութեան ամալի տեղերը բազմամարդ ընելու նպատակաւ: Ո՞գիտէ, դեռ քանի քանի ուրիշ հրաշակերտներ ևս կանգնած չէ այդ օտար հողին վրայ բնակող տարաբախտ ժողովուրդն, որոնց միոյն մէջ հաւանօրէն թաղուեցաւ և լիւսնածիմն վաղմուտիկն թէֆանէ. յիրաւի, անորք որ յընթացս երկու և կէս դարուց Արևմտեան կայսրութեան շարք մի ինքնակայներ և քաղ զօրապետներ ընծայեցին, կարելի բան է որ բազմաթիւ և հոյակապ շէնքեր ևս շինած չլինին. այս նշանակել ուզած է գոգցես նոյն ինքն հեղինակն Ռիմ եկեղեցի կոչելով զայն: Իսկ այն եկեղեցւոյն Հայոցմէ վենետիկեաց անցնելուն պատճառն՝ երկու կարէ եղած լինել, ըստ իսկամ այն է թէ կանխաւ 'ի թեսաղոնիկէ բնակող հայութիւնն Ռուբինեանց թաղաւորութեան հաստատութենէն վերջը կամաւ վերադարձան 'ի Կիրիկիա և կամ Յոյն հալածեցին զնոսա 'ի վրէժ. խեղճութիւն այնոցիկ՝ յորոց ինքեանք հալածուեցան, և այնուհետև մնաց անտերունջ այն եկեղեցին, և կամ յամին 1274 Անտիոքայ յոյն Եւսիմէոս Պատրիարքի թելադրութեամբ, որ զբռնելով ընդ լեւոնի Գ. արկաւ 'ի բանտ և փախստեամբ անկաւ 'ի Կ. Պօլիս, ըստ վկայութեան Գէորգայ Պախումբ, որոնք յոյն պատմագրի, և ամբաստանեց զՀայս առաջի Միքայէլ կայսեր: Թէպէտ և այս ժամանակիս այս երկու ազգաց լաւ յարաբերութիւնք՝ Յունաց կողմանէ այնպիսի թշնամական դուրս մի չեն ներեր ենթադրել, բայց երկու գէպքն ևս նոյն կայսեր ժամանակ և իրարու մօտ կը հանդիպին: Սոյն այս հարցերս ևս մեր կողմէն առանձին ուսումնասիրութեան արժանի են:

Երկրորդ հտ. 73 իջէն ց92 էջ, նուիրած է փոքուն Հայաստանի, կոչելով

զնա « Լախադդառն կեդրոնական Ասիոյ » : Աստ հեղինակն իբրեւ հաւատարմի պատմիչ և խուզարկու իրաց՝ հետեւելով ժամանակաց ընթացքին՝ կը ներկայացընէ մեզ այս փոքր աշխարհն և ազգութիւնն իբրեւ աշխարհալսաձառ մի Արեւելից տուրեառութեան ընդ առնմանայց : Նա իրաւամբ նախադուռն կոչած է . սակայն ես աւելի կ'ախորժիմ և կարծեմ թէ չեմ սխալիր նկատել զայն իբրեւ հարիւրդանեայ ազատ երկիր ընդ կեդրոնական Ասիա և ընդ Եւրոպայ, որ աճն կողմէն նաւարկելի և ցամաքային ուղիներ կը ներկայացընէ . յոր և բազմութիւն այլաբնու և քրիստոնեայ ժողովրդոց ոչ միայն ազատ կ'ելլեն և կը մտնեն, այլ և յաշխարհս հեռաւորս և 'ի մէջ ռիւսերիմ՝ այլազգեաց մուտք կը գտնեն Հայոց թագաւորաց յանձնարարական թղթովք և կը պաշտպանուին : Փանի որ Արտիքայ և Երուսաղեմի թագաւորութիւնն երբ կանգուն կային և անոնց յարաբերութիւնքն լաւ էին Եգիպտոսի, և Պարսկաստանի և Ասորիքի իշխողաց հետ, աւելի Միջերկրականի և Հայակի լիկիոյ հարաւակողմէն ուղիներ կը ձգուէին՝ Արեւմտեայց վաճառականներն յԱսիա և յԱֆրիկայ տանելու համար : սակայն յետ թշնամանալոյ և անկման նոցա, մանաւանդ անկմամբ Աքքեայ, քրիստոնեայ ժողովուրդք առ հասարակ փահանայապետաց մերթ յորդորական և մերթ սպառնական կոնդակօք ստիպեցան միայն քրիստոնեայ Հայաստանի մէջ կեդրոնանալ . ուստի այս առթիւ անոր հիւսիսային կողմէն ևս զեռուրիչ ճանապարհներ բացուեցան՝ տանել զնոսա մինչև 'ի խորս նորահաստատ տէրութեան թաթարաց : Այս ճանապարհաց մին ապա անցնելով այժմեան Ռուսիոյ հարաւակողմէն՝ կը կտրէր կ'անցնէր զկեդրոնականն Ասիա 'ի Զինաստան հասնելու համար :

Ո՛վ կարծէր արդեօք թէ այն երկիրն, որ դարերով առաջ հայկազնոյն Արամայ և Արտաշիսի պէս յանկարծած ազգ աշխարհակալաց և անոնց զօ-

րաց առժամանակեայ խառն մի եղաւ, նոյնն ապա ժամանակաւ անոնցմէ մնացած փոքրթաթիւ սերընդեանն որորան ևս պիտի լինէր և հայրենիք : Սակայն վերնախնամ տեսչութիւնն՝ որ իրաց յեղեղուկ վիճակին հետ նոյնպէս և զընթացս փոխէ ժամանակաց, ուզեց որ այդ փոքրիկ և հալածական ժողովուրդն իւր բազդին և անբաղդութեան անուոց վրայէն հղովելով՝ աստ ուր ուրեմն գտնէ իւր ոտից կռուան և բարգաւաճի յօգուտ քրիստոնեայ ազգաց, որոց ժամանակն և պարտազայք արդէն իսկ ընդդէմ զինուած էին :

Այդ ամենայն զգալի կերպով կը տեսնուին հեղինակին սոյն զլխակարգութեան մէջ : Աստի մեր աշխարհաչէն վնասպետաց վնասն՝ արտօնութիւններ և Հայոց գործակցութիւնն, իսկ անտի ժովահայեաց շահաստաններ, և վարուն նաւահանգիստներ իրենց ծոցք կը պատսպարէին Արեւմտեայց վաճառականութեան նորախայծ ուժերն Յորքան արեգակը կը լուսաւորէ երկիրս և քանիցս կարգանք մարդկային ազգի պատմութեան էջերը, զուգահետ ընդ Տիւրքոսի և Սիւրիոսի պիտի փայլին Այասայ, Տարսուսի, Կոռիկոսի, Կոռակիսի (Ալայայ), Սաղախայ և Բորդոյ-Բալիի փառքն և փոյլը, 'ի յուշածելու մեզ մեր շատահանճար նախնեաց պերճաբար և սիգապանծ ընթացքն 'ի նոսա, և անոնց բազդին յեղեղուկ դրոյմը, անոնց գարչապարի հետոյց նման այն աւաղին վրայ, որոց մնացորդքը կամ իսպառ ծածկեալ կան այժմ և կամ իբրեւ դոյլն ինչ նշխար հայկական՝ խառնուած են Հելլենաց և հելլենացելոց նախկին յիշատակարանաց հետ, զորս օտարք անգամ հետ զհետէ որոնեն և 'ի լոյս ածեն մեզ : Այդ հայկական աշխարհի նշխարներէն մին համարելու ենք և Բորդոյ-Բալի, որ ամանցի 'ի լատին բառէս pallum (սին կամքից) որ ըստ Պ. Հայտի միշտ կանգուն կը կենար այն նաւահանգստին մէջ, մեզ անկայտ պատճառաւ մի : Ոմանք 'ի լատին մատենագրաց որ 'ի միջին դարս,

Քորդոյ-Յլաս կամ Պաօրաջց եւ կը կոչեն։ Օտար հնչմանէն իսկ երևի թէ յԱրևմտեայց գրուած ըլլայ այս անունս, ինչպէս ուրիշ շատ տեղեաց անունները։ հաւանական է թէ Հայք եւ յաւառակ անուամբ կոչէին զայն, բայց հաւանակազոյն կը թուի ինձ թէ Սպանիացիք կամ Գենուացիք եւ կամ վենետկեցիք հաստատած զարգացուցած լինին այս նաւահանգիստս։ Զահանգետաբերանին հիւսիս-արևմտակողմը կ'իյնար այն՝ իտալական 10 մղնաչափ հեռաւորութեամբ։ Նոտարաց յամին 1274—1300 գործերով (տես Գիւ. Ա. րև. լատ. բնկերութեան. Ա. 451, 473, 474 եւ 475) կ'ապացուցանէ հեղինակը, թէ այս նաւահանգստին մէջ կը յաճախէին Գենուացուց եւ Բարցերոնացուց վաճառարներ՝ նաւերը։ Կ'ուզէ նա Բրոջար միայնակեցի միոյ 1330ին մէկ աւանդութեամբ հաստատել թէ այս նաւահանգստին գործունէութեան ժամանակէն 1400էն անդին չի անցնիր. ուրովհետեւ նա իւր ժամանակ իբրեւ նեղ եւ լքեալ նաւահանգիստ մի կը նկարագրէ։ սակայն ժիւ եւ ժիւ դարուց ծովային քարտերուն վրայ Բորդոյ-Յալիի անունը դեռ կը տեսնուի։

Աւելի քան զայն՝ հնոյն եգէայ աւերակներէն տեսնուի մըն հեռի դէպ 'ի հիւսիս-արեւելք ուրիշ ամենանշանաւոր տեղոյ մը վրայ կը դարձնեն մեր ուշադրութիւնը, այսինքն է հռչակեալն 'ի դարուց եւ յազգաց Այաս, որոյ ճշգրիտ փառաց եւ մեծութեան նկարագիրն որդէն իսկ ամառ առաջ ըրած է աշխարհածանօթն Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իւր հսկայագործն Եփիկիկոյ 357—397 էջերու մէջ, եւ անոր երջանիկ եւ տարաբախտ օրերու արձագանգը դեռ կը հնչէ 'ի լսելիս մեր. սակայն ակորոժեղի է դարձեալ միշտ նորանոր լսել նաև օտարաց ձայնն եւ դրուատիքն, որք պիտի չդադրին այս շահաստանաց շահաւտանիս բազմազանձ յիշատակարաններն հետ զհետէ 'ի վեր հանել, դարուց 'ի դարս զայն անմահացնելու համար։

Դուստրս այս հինաւորեց եգէայ հայ հանճարոյ նորագործ զօրութեամբ վերստին կ'իլլէ կը կանգնի մեծապանծ փառք եւ զեղեցկութեամբ իւր հեթանոսիկ մօր եօթնադարեան լուծեան եւ աճիւնացեալ աւերակացը միջէն՝ 'ի նոր կեանս եւ 'ի պարծանս քրիստոսադաւան տիկնութեան, խաչանիշ ազամանդով փայլեալ եւ շուրջ զիւրեւ ունելով զպարս Հայակիլիկոյ ծաղկապսակ քաղաքաց։ Ապուլֆէտա իրաւամբ կը համարի զայն առաջինն նաւաւանդիպոս եւ հրապարակ վաճառուց հին արեւելեան ազգաց եւ արևմտեայց, վասն զի Պարսիկք եւ Հնդիկք, ճննքի խտլացիք, Սպանիացիք, փռանկք, Ֆլամանք եւ այլք, կ'ընթանան յաշխարհաւաճառս այս, եւ ընդ ծով եւ ընդ ցամաք կը տանին եւ կը բերեն. հարիւր տարազք եւ հարիւրաւոր բարբառք կը լսուին անդանօր. ամենայն շարժման եւ գործունէութեան ճիշդ գաղափար մի կազմեն անկարելի է մեզ, Արդ ինչպէս ծովային եւ բազմազոյլեան հիգրա մը իւր սրտին բաղիսիւնը, այսպէս եւ բոլոր Սիսուանայ թագաւորութիւնն իւր շրջակայ սահմաններով մեծապէս կը զգայր Այասայ շարժումն եւ անոր զօրեղ ազդեցութիւնն։ Բայց կը սխալի արարացի մատենագիրս՝ զնելով դըլխուհոյս ծովու ծնունդն եւ բարեբաստութիւնը խաչակրաց վիճակներու բոլորական կործանման յաջորդող ժամանակի մէջ։ Պ. Հայտ այս սխալս ուղղելու աղաքաւ կը բանայ իւր գիտութեան չտեմարաններն, եւ Մարկիոյ Բոլոյի վկայութեամբը՝ որ 20 տարի առաջ անկէց անցաւ եւ լեւոն Բ. յամին 1271 գրուած պարզեազգի վկայութեամբ կը հաստատէ թէ այդ ժամանակէն շատ առաջ իսկ էր այն մեծ շահաստան ամենայն տեսակ վաճառուց, բայց 'ի մասնաւորի շաքարի, մետաքսի եւ ճամկաւոր եւ ոսկեղօծ դիպակաց, Բաց աստի կայ եւ պարզեազգի մի Հեթմոյ տուեալ յամին 1261, զոր պարտիմը Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի, իբրեւ գիւտիմ նորոգ եւ կարեւոր, (Եփիկիկոյ, էջ

858). սոյն երկասիրութեան մէջ կ'ըսուի թէ լեւոնի առաջին պարգևագրերն կը կրեն զթուական առաջնոյ ամի ԺԳ դարու :

Բիկղոզդեայ համաձայն կ'աւանդէ մեզ Պ. Հայտ թէ Շամ և Բաղդատ իրենց յայերով և հազուադիւս վաճառքով կը ծառայէին Այասայ. բայց փոքուն Հայոց այս շահաստանս ամենէն աւելի սերտ վերաբերութիւններ կապած էր իւր երիցագոյն քեռ, այսինքն է՝ հնոյն Հայաստանի Ատրպատական նահանգի մայրաքաղաքին՝ Դավրէժի հետ, որ արդէն 'ի բազում ժամանակաց հետէ Արքայից արքային կը ծառայէր իբրև գերուհի մը :

Վենետիկեաց բարեկամական յարաբերութիւնքն ընդհանրապէս լաւ էին Հայակիլիկոյ հետ. բայց ըստ պահանջի հարկին և վասն հասարակաց օգտի աշխարհին, Սիսուանայ առիւծափրտ լեւոններ՝ ահագինս մոնչէին նաև Վենետիկեան Հասարակապետութեան առիւծին դէմ: Թամին 1303 կամ 1304 մասնական՝ բայց բուռն կռիւ մի ծագեցաւ այս երկու ազգաց մէջ 'ի նաւահանգստին Այասայ, յորում Վենետիկեիք՝ Անդրէաս Սանուդոյ Պալլին ձեռքով յանակնկալս և ապօրինաւոր յարձակմամբ տիրեցին նաւահանգըստին վրայ տիրապետող ամրոցին և Հայոց զինարանը յաւարի առին. վասն զի Հայոց թագաւորն 4 % տուրք դրած էր ներմուծուած ամենայն նիւթոց վրայ, Բայց հրովարտակի մը երիցս նորոգելով՝ որ կ'արգելոյր զմուտն Վենետիկեաց 'ի փոքր Հայս, վերջապէս խոնարհեցաւ բարձրապանծն Վենետիկ և հարկադրուեցաւ հատուցանել այն ֆնասն. զեսպանք իսկ զրկուեցան իրենց հասարակապետութեան ցաւաւ կցութիւնն յայտնելու Հայոց արքունեաց:

Սատի լաւ կը տեսնուի թէ Հայակիլիկիա հիւանդ կամ տկար մարմին մի չէր, յորմէ օտարք սգրուկի նման արիւն ծծէին. այլ նա ինքն քաջ գիտէր իւր իմաստուն վարչութեամբ ա.

մենէն օգուտ քաղել, ես կը լռեմ. լսենք թէ հեղինակն ինչ կը խորհրդածէ առայս. « Թագաւորք փոքուն Հայաստանի ընդհանրապէս՝ բոլոր իրենց ուժովը նպաստեցին վաճառականութեան դարգացման: Կ'ախորժէին նոքա տեսանել զազգս և զազինս Արևմտից մրցել ընդ միմեանս իրենց երկրին մէջ՝ տեղ մի ունենալու համար. ընդհանուր քրիստոնէութեան համակրութիւնն առ ինքեանս գրաւելն բաւական չէին համարեր, այլ մանաւանդ այնպիսի համակրութեան յարակից տեսնել և իրենց աշխարհի նիւթակաւ շահեր: Առանց օգնութեան ծովային տէրութեանց Արևմտից՝ զժուարաւ պիտի կարենային ընդդիմանալ իրենց թշնամեաց, յորս ահաւորագոյնքն էին Սուլթանք Եգիպտոսի, որք Հայոց վաճառականական յղողութեանցը նախանձընդդէմը՝ չէին կրնար հաշտ ակամբ հայել քրիստոսադաւան այս փոքրիկ թագաւորութեան վերայ, որ անկախ ամենին կը տոկոյր և կը տւէր 'ի մէջ այնքան այլադէմ ժողովրդոց. ուստի յաճախ անգամ ևս ուժգինս բաղինցին զնա. Սանուդոյ կը համարի թէ կ'ուզէին Սուլթանք ասիական վաճառականութեան ամենամեծ հոսանքը դարձնել իրենց յերկիրն: Այս բանս կարելի էր. բայց հաւանելի ևս է, թէ քաղաքային շահը առաջին տեղին ունէր անոնց մօտք մէջ, այսինքն է, փոքուն Հայոց թագաւորութեան անկմամբը, այլ ևս Ասիոյ մէջ անկիւն մի տեղ պիտի չմնայր, խաչակիր զօրաց և անոնց գործառնութեանն ոտից կոռուան լինելու, եթէ դիպուածով քրիստոնէութիւնն երկնէր 'ի մօտ վերստին համահաւաքել իւր զօրութիւնը՝ սուր երկիրն ազատելու համար՝ յամին 1285 դաշինքով մէկ միւլիոն տիւրէմ հարկ զրին Հայոց վերայ, զոր յամին 1323ի դաշինքը՝ մէկ միւլիոն երկու հարիւր հազարի հասուցբաց աստի՝ Այասայ և Բորդէլլայի ազային և մարսային եկամտից կէսն ևս կը պահանջէին: Ուստի և թագաւորք

Հայոց յայսպիսի պարագայս ծանրացուցին օտարազգի վաճառականաց և վաճառուց տուրքերը. բայց զգուշացան միանգամայն դաշելու այն դայանց կամ պայմանագրոց, որք նուազեցնէին և կամ բառնային ելևմտից իրաւունքները. մանաւնդ թէ շարունակեցին իսկ ընձեռել նոցա նորանոր պարգևագիրս, որով իրենց նորանոր շահուց գուռ կը բացուէր. և առնք էին իրենց գետերու և ծոցերու մէջ եղած անցուղարծի տուրքեր, իրենց նաւահանգրտաց մէջ խարսխածութեանց տուրք, բաժք և տուրք երթևեկութեան ճանապարհաց, միով բանիւ, հրապարակաց և վաճառատեղեաց տուրքեր ։

Հեղինակը կը խօսի նաև փոքուն Հայաստանի մէջ հաստատուած բոլոր վաճառական ընկերութեանց և անոնց գործոցը վրայ, որք արդէն իսկ ծանօթ են. Սակայն Սրեկել. Լատ. ընկերութեան Դիւանէն (Ս. 465, 488, 490 և 510) առնելով՝ կ'աւանդէ թէ 'ի թիւս նոցա էին Սիէնացոց և Սնգոնացոց ընկերութիւններն, որք մեզի ցարդ անծանօթ էին. բայց կը ցաւինք որ ասոնց գործունէութեան ասպարէզն կամ Այասի հետ ունեցած յարաբերութիւնը լուծեամբ կ'անցնի. — Սակայն ես կարևոր կը համարիմ տեղեկացնել զընթերցողս հեղինակիս սոյն հատորի Դ գլխոյն հետ, զոր նուիրած է Պարսկաստանի տուրեառութեան ։

Նախընթաց գլխով նա Պարսկաստանի վերաբերութիւնն փոքուն Հայոց հետ ցըցուց. իսկ աստ ընդհակառակն կը ներկայացընէ մեզ վերջնոյս յարաբերութիւնները Պարսից հետ. Յայսմ վաճառականականէն աւելի իւր աշխարհագրական տեսակետով հետաքրքրական է մեզ փոքրն Հայաստան. ուստի հեղինակին հետ ես իսկ կը ցանկայի ընթերցողաց ուշադրութիւնն հրաւիրել յԱյասէն 'ի Դավրէժ տանող ճա-

նապարհին վրայ, որոյ և ընդարձակ նկարագիր մի թողուցեր է մեզ՝ Խտալացի ճանապարհորդն Բեկոլոդդի, բազմաթիւ տեղեաց աղաւաղեալ և անծանօթ անուամբք. Այս ճանապարհագրութեան մասին զտաւրին հետաքրքրուեցան Վիկտոր Լանկուա¹ և Եզուարդ Տիւլորիէ². Բայց իրենց մասնաւոր պարունակին մէջ կեցած³ անոնց մի քանի հատը ճանցան և նշանակեցին, զորս որոշելն հեշտին բան էր. Ապա անգղիացի գիտնականն Իւլ տե, սովորին մի գրեց սոյն մասին, որ բազմք կը գերազանցէ քան զտաւրինս. Ետ նորա՝ հմուտ աշխարհագիրն Քիւբերդ³, որոյ հետեւեցան և պարզեցին քաջահմուտքն յիւր և 'ի բան Հ. Ղեւոնդ Արշան (Կիլիկիա) և Գ. Հայտ իւր նախընթաց և սոյն այս հրատարակութեան մէջ ։

Գ. Հայտ չորս գլխաւոր հանգոյցներու կը բաժնէ Բեկոլոդդեայ ճանապարհագրութիւնն. Առաջին բաժնի մէջ կը յիշուին Ajazzo, Colidara, Gandon, Casena, Gavazera dell' Amiraglio, Gadue և Gavazera di casa Jacobi. Երկրորդին մէջ են Salvastro, Dudriaga, Greboco և Mughisar. Երրորդին մէջ են Arzinga, Gavazera sulla montagna, Ligurti, Ponte, Gavazera fuori d' Arzerone, և Bagni d' Arzerone. Իսկ չորրորդ բաժնի մէջ են Arzerone, Bagni d' Arzerone verso Torisi, Polorbeck, Sermessa ca-lo, Aggia, Calacresti, Tre chiese, sotto Larcanol, Scaracanti, Locche, Piena di Falconieri, li Camuzoni, Piana del Fiume rosso, Condro, Sandoddi և Torisi.

Ajazzo է անտարակոյս աշխարհածանօթն Այաս. — Colidara է նոյն ընդ միոյ 'ի հնագոյն ամրոցացն Հայոց, այսինքն է ընդ Կոպիտաւ, զոր Մատթէոս Ուռայեցի կոսիտառ. կամ Կաւսիտառ ևս կոչէ. Ասոր վրայ իշխեցին և իշխանք մեր Կոստանդին որդի Ռուբենի և Պա-

1 Trésor des Chartes d'Arménie, introduction, page 97.

2 Recueil des histoires des Croisades, documents Arméniens, I. Introd. p. CI.

3 Étude sur l' Itinéraire de l'Asie occid. de Pegolotti, par Kiepert, dans les Sitzungsberichte der philos. hist. cl. der Berliner Akad. 1861, p. 901.

րոն Օշին : Ըստ Հայտի՝ կը գտնուէր Տօրոսի շղթային այն մասին մէջ, որ կը սահմանէ զԿիլիկիա 'ի հիւսիսոյ : Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (Կիլիկիա, էջ 62 և 157) փռւզգիոյ արեւելակողմը կը դնէ՝ ընդ մէջ Բարձրբերդոյ և Մոլուսնի, բայց տարակուսելով անոնց նոյնութեան վերայ : — Gandon էր տեղի մի՝ ուր Թաթարաց խանի համար 20 սպիտակ (aspres) տուրք կը վճարուէր. ասոր տեղը տակաւին ոչ ոք գիտաց որոշել ցարդ : Casena է Կոկիսունն Հայոց, զոր խաչակիրք ֆոկսան, և Թուրքք՝ կէզըսուն անուանէին : Այսպէս հոս գալու համար արևմտեայց վաճառականները Զահան գետին հետ կ'երկընային ցԱնապատ. աստ կը թողուն զգետն՝ անոր գետախառնուրդը՝ այսինքն է՝ Անապատ—տու հասնելու համար : Ուղին կ'անցանէր Կապանի պարսպաց տակէն, ուր Գենուացիք տուրք կը վճարէին ամրոցիս իշխեցողին՝ յամին 1201 ելած Լեւոն Բ հրովարտակին համաձայն. և աստի կը ժամանէին 'ի Կոկիսն : — Հոս յիշուած կրկին Gayazertներն ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ Կոկիսնին և Միււաղի մէջ տեղեղած քերվան—սարայք (կարաանատունը) : Իսկ Gadue այս երկու հանգոյցներու մէջ տեղ աւան մի էր. կարէր, ըստ իս, նոյն ինքն Կատէն լինել, զոր ընծայէ մեզ յամին 1248 Հռովմայի աւետարանի մը նորագիւտ յիշատակարանը, գրեալ 'ի ձեռն Պետրոսի Երիցոն (տես Կիլիկիա, էջ 534) : — Salvastro է նա ինքն Սեբաստիա : — Dadriga է այժմեան Տոյուրկա կամ Թուորակ գիւղը, Սեբաստիոյ հիւսիս—արեւելակողմը, Ալիս գետահովտին վերին մասի մէջ : Պ. Իւլ՝ կը համարի թէ Տիվրիկն եղած ըլլայ. յիրաւի, երգինկայէ 'ի Տիվրիկ կայր ուղի ինչ, բայց երկայն և դժուարանցանելի : Սեբաստիայէն մեկնելով Բեկլուղդեայ ճանապարհազրույթեան ուղին կը ձգուէր յարեւել կոյս փոքր ինչ հակնալ 'ի հիւսիս : Այս ուղիս տանելով ցերդինկա կը հանդիպինք ներկայ քարտերու վրայ տեղւոյ

մը, որ կը կոչուի Մոռչար կամ Մէշար. այս է հաւանորէն Բեկլուղդեայ յիշած Mughisar : — Greboco ըստ փրբէրդեան և Պիցիկանեան (1367) քարտերուն, անկանէր Սեբաստիոյ և Երզնկանի մէջ տեղ, և էր հաւանորէն հանգոյցն Ագրքոզայ, զոր Հռովմացիք Arauraci (Արաւակ) կը յորշորէին : Երրորդ բաժնին Arzingan է Ժանօթն Երզնկայ : — Երկու կարաւանատներ, Եփրատոյ վրայ ձգուած կա, մուրջն և աւան մի կը տեսնուին այժմ, ըստ Պ. Հայտի. բայց Ligurtiայ տեղն որոշել ներկայ գիտութեամբ անկարելի է : — Bagni d'Arzerone, ըստ իս, Իլիճա գիւղը պէտք է լինի՝ ուր են ջերմուկք : Բեկլուղդեայ կամուրջն, ըստ Հայտի, Էրզրումի մօտ պէտք է փրշտուել : Ուստի դիպուկագոյն իմն տու այս կը զուրցէ փրբերդ թէ այն ժամանակ աւելի 'ի հիւսիսակողմն անգր գոյր ուղի ինչ, որ կ'անցնէր զԵփրատ Ագգաս լէի մօտ. այս կամայիս և Էրզրումի մէջ տեղ երկու իլիաններ, մաքսատուն և շէնք մը կար, յորում էին լողարան մի և մաքսատուն : Իսկ չորրորդ բաժնի մէջ յիշուած տեղերը, պէտք է Էրզրումէն 'ի Դավրէժ տանող ճանապարհին վրայ որոնել, ուր ճանապարհորդը նախ կը հանդիպէր Էրզրումի արեւելակողման աւանի միոյ, ուր էր և լողարան և մաքսատուն. և ինն ժամու ընթացքէ մը վերջը՝ կը հասնէր յԵրասխ 'ի տեղի ինչ որ կոչուէր Բոյորասլանակ, այս ինքն է՝ կրը բերդ. այս է ահա Բեկլուղդեայ Polorbach կոչածն : Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (Կիլիկիա, էջ 368) Թուի նոյն համարել զԲոյորասլանակն ընդ այժմու Հովոնի կամային. բայց կարծեմ թէ պաշակոյ անուն ամրոց մի ևս լինել անոք 'ի հնումն Նշանակէ : Երասխէն ոտագուած դաշտին մօտ ուղևորը կը մտնէր 'ի լեռանցամէջս՝ Դէլիքաքայի կիրճը հասնելու համար. այս բարձրաւանդակաց վրայ կը գտնուէր՝ այժմու անյայտացեալ տեղին՝ զոր Բեկլուղդի կոչէ Sermessa calo. — Եւս անցանելոյ ըզկիրճն Aggia, որոյ տեղին անժամանօժ

է, ուղիորդ կը գտնէր Մուրատ գետի բարձրութեանը վրայ, երկու իջուաններ, որոնք այժմ ծանօթ են, ուր կը յաճախեն կարաւանք. ասոնց մին կը կոչուի Գարաքիլիսէ, այս է Բեկլոդդ գետայ Calacrestin, և միւսն իւշ-քիլիսէ, և այս՝ Tre chiese ըսածն. լանկուա և Տիւրիէ Էլմիածինը կարծեցին, բայց չէ ուղիղ: Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (Կիլիկիա, էջ 368) Բագրեւանդը կը համարի Բեկլոդդ գետայ վերոյիշեալ Tre chiese կոչած վայրն: — Sotto Larcane կը գտնուէր այժմու Տիւրիս քաղաքի չրջակայ գագաթան մի վրայ, սուտի կը տեսնուէր 'ի հարաւոյ մոյց' Մասիսի կատարն: — Փոքր ինչ հեռի կու գար այժմեան քաղաքը Գարաքէնտ, և այս է Բեկլոդդ գետայ Scaracanti ըսածն: Իսկ մնացած երեք անուանց նշանակութիւնն և տեղն որոշել զժուարին է: Սակայն հեղինակը կը համարի թէ Էրզրումէն մեկնող միջնադարեան կարաւանի ճամբան գոգցես իմն մի և նոյն ուղղութեամբ կ'ընթանար ինչպէս է այսօր: Այս բանիս ապացոյցն այսինքն է՝ թէ Բեկլոդդ գետայ յետագայ անուանց մեկնութիւնը Fiume rosso, այժմ 'ի Տաճկաց Գրգըլ-չայ կոչուած, Երասխայ օժանդակ գետակն է, որ խոյ քաղաքին պարիսպները կը թանայ: Բայց խոյայ հնութեան մասին՝ հակառակ կարծեաց փրբերդի՝ կը հաստատէ թէ նոր քաղաք մի չէ, այլ միջին դարուն արդէն կար, զոր լանձէյէ իւր տեղագրութեանց մէջ (Ա. գլ. էջ 610) Coy կը գրէ. Գլուխոյ Hoy. Իսկ Ապուլֆետա Khorovgy. բայց թուի թէ այն ժամանակ ճանապարհը քաղաքին քովէն չէր անցներ. այդ պատճառաւ է որ գետը միայն կը յիշատակէ Բեկլոդդդի Condor և Sandotti կը գտնուէին 'ի Դավրէժ տանող ուղւոյն վերջին ծայրը, ուստի անցանէր Գրգըլ-չայն: Սակայն խնդիր է թէ արդեօք Որմիայ լճին աջակողմը թէ ներքսագոյն հողերուն վրայ փնտռելու ենք անոնց տեղն. որովհետև մէկ կողմէն ուղի մի կայ ընդ մէջ խոյայ և Դավրէժի, որ կը հասնի մինչև

այդ ծովափը, միւս կողմէն ևս մի այլ բանուկ ճամբայ կայ՝ որ այս երկու քաղաքներս իրարու հետ կը կապէ, անցանելով ընդ Մարաւոյ և ընդ Սօֆիան: Փրբերդ առաջինը կ'ընդունի, վասն զի հոն կը տեսնուի, կ'ըսէ, տակաւին հին մաքսատուն մի Շանաւաւան և Շանաւաւան գիւղերու մէջ: Սակայն զժուարին կ'երևի ինձ համաձայնեցընել այս վերջին անուանքս Condorի և Sandoddiի հետ: Կը ցաւիմք միանգամայն Պ. Հայտի հետ, որ Բեկլոդդդի խոր լուսթիւն պահած է փոքուն Հայոց ստորին մասի տեղեաց վրայ, յորոց անցանէր ուղևորն:

Սոյն այս գլխոյն մէջ կարէ գտնել ընթերցողը միջնադարեան բաժից և մաքսից, տրոց և դրամից վրայ կարևոր տեղեկութիւններ: Կարևոր են նոյնպէս հեղինակիս սուր դիտողութիւնքը Գեւորացի ասպետ լանձէյէի ճանապարհադրութեան վրայ՝ Տրապիզոնէն 'ի Դավրէժ: Կը լուսաբանէ նա հին անուանքը, կ'որոշէ այն ուղւոյն վրայ գտնուող հանգոյցներն և բաղդատութիւն կ'ընէ միջնադարեան գծերու՝ ընդ արդեայց: ●

Բաբերդի, Էրզրումի, Հասանգալէի և Բայնդիտի հին գղեկաց և մարտիցներու նշխարքն և նշմարքն հաւաքած ժամանակ՝ որչափ որ (լստ ժողովրդական անհիմն աւանդութեան) զանոնք Գեւորացուց կը վերագրէ, սակայն իբրև ուրոյն քննադատ՝ կարի իմաստութեամբ Էրզրումի անդղիական հիւպատ Պ. Պրանդի կարծեաց դէմ՝ կը միջի, որ պնդած է թէ իրօք անոնց շինութիւնը Գեւորացուց և ոչ թէ Հայոց կը վերաբերի՝ որոց համար ժԴ և ժԵ դարուն հրաման առին 'ի թաղաւորաց Հայոց: Բայց հեղինակն այս վրիպակ կարծիքն եղծանելու համար այս փաստս յառաջ կը բերէ թէ ամենին յիշատակարան մի չկայ 'ի հաստատութիւն Պրանդի ենթադրութեան, և թէ ժԴ և ժԵ դարերուն Հայաստան արդէն իսկ Հայոց լի ննկէն դադրած էր և Թաթարը կ'իշխէին ցԾրապիղոն եղած բոլոր երկիրներուն:

վեցերորդ գլխայն մէջ, զոր նուիրած է Պոնտոսի հիւսիսակողման գաղթականութեանց, որոնց կեդրոնատեղին և գործունէութիւնն էր Կաֆա, կը յիշէ հեղինակս յանուանէ զԳենուացիս, զՌուսս, զՀայս և զՅոյնս. բայց Լիգուրեան ընկերութեան գործոց (VI. 365) մէջ յիշուած Կաֆայի հիւպատոի մը վրկայութեամբ կը ցուցանէ թէ ամենէն աւելի թագմարիշ, տուրեւառիկ, հաշատարիմ և քաղաքին թաւեղարդիք էին Հայք: Յամին 1316 կ'երևի թէ մեծապէս աճեցաւ անդ. Հայազգի գաղթականաց թիւը, նորամուտ գաղթականութեամբ. վասն զի հեղինակը կ'ըսէ թէ հիւպատոսն (Գենուացւոց?) հըրաման ընդունեցաւ տալ 'ի բնակութիւն Հայոց և տեղի ինչ ընդարձակ արտաքոյ պարսպաց: Եւ Off. gaz. p. 407, 408, 380 վկայութեամբ դաշնագրի միոյ դաշնադրութիւն ևս կը հաստատէ ընդ մէջ Եպիսկոպոսին Հայոց և հիպատոսին Գենուացւոց ջրամբարի մը համար զոր շինեցին Հայք: Տոհմային յիշատակաւ կարանք 100 հազար տան կը հասցընեն Հայոց թիւն, և 1001 զթիւ եկեղեցեաց: Սակայն այս չափազանցութիւն կ'երևի ինձ. ուստի և Անիէն գաղթող Հայոց աւանդութիւն մի համարելի է որ Բագրատունեաց մայրաքաղաքին բընակչաց և եկեղեցեաց թուոյն քան թէ Կաֆայի կարէր համապատասխանել: Սակայն ամենէն բազմաթիւ լինելն

անժխտելի ճշմարտութիւն է. որոնք յամին 1330 ունեցան առանձին Նախարար, Պարոն և Իշխան իսկ, Ֆրէնկհիսարէն զուրս կայր 'ի Կաֆա նաև Հայոց Բելդը 'ի ձև գոթացի' որոյ մի ծայրն էր Գուշէ—գաթուշ, ամրացեալ բարձր աշտարակը, իսկ միւսն իսկէյէ—գաթուշ. և անոր կիսականգուն աւերակներն այժմ իսկ կեցած են, յորս էին և արձանագիրը Հայոց:

Արդարև վերոյիշեալ տույններն կը տեսնուի թէ բազմաթիւ և մեծամեծ շինութիւնս ըրին Հայք 'ի քաղաքիս: Հեղինակն 12 եկեղեցիս միայն յիշէ առանց անուան, Գենուացի աղբիւրն, ըէն հանելով: Սակայն ըստ վկայութեան Հ. Մինասայ Բժշկեան (Ճան. 'ի Լեհ. էջ 344) Հայք ունէին անդ 24 եկեղեցիս, յորոց նշանաւորքն էին Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Սարգիս, Հրեշտակապետ, Աստուածածին, Ս. Յարութիւն, Ս. Քառասունք, Ս. Նիկողոսյոս, Ս. Յովհաննէս, Ս. Աննա, Ս. Ահարոն, վանք և առաջնորդարան յանուն Ս. Աստուածածնի. և չորս զպարսպաւ էին Ս. Մինաս, Ս. Սիմաւուն. Ս. Համբարձումն, Ս. Թորոս և Ս. Գէորգ: Այսպէս գտանի և ցանկ մի եպիսկոպոսաց: Սակայն յամին 1478 պաշարմամբ այս տիեզերահռչակ քաղաքս ընկաւ թաթարաց խանին և Օսմանցւոց ձեռք. սպանուեցան բոլոր իշխանք Հայոց և 'ի կործան անկան պարտեալք:

Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

